

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2025

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 10.

SWITSUNDUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso	(10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririm	(30)
2. Hlaya switsunduxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50
XIYENGE XA B: Timinete ta 30
XIYENGE XA C: Timinete ta 40
10. Tsala swi basa no vonaka. ....

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSURIWA xa A, u langutisa na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSURIWA XA A**MALI I RIMITSU RA VUDYOHO**

1	Ku tekeriwa ka vanhu mali hindlela ya vuxisi eAfrika-Dzonga swi ya swi andza. Vanhu lava tirhaka, van'wamabindzu, lava loveriweke hi varhandziwa va vona, lava ntshikeke ntirho nkarhi wa vona wu nga si fika na lava yaka eku wiseni endzhaku kaloko va tirhile malembe yo tala va ri karhi va kulula nyuku va n'watseka, hi vona va welaka eka xirimbana lexi hi ku va va lava ku engetela mali leyi va nga na yona. Swifamona swi tirhisa tindlela to hambanahambana ku dya laha swi nga rimangiki kona. Swi endla ndzavisiso wo karhi hi munhu loyi swi lavaka ku n'wi hlasela. Vanhu lava va tshembisiwa ntswalo wa le henhla loko va vejisile mali yo tala eka tindhawu ta vuxisi leti tiviwaka hi swifamona leswi. Loko munhu a ri n'wamabindzu, swi ya eka yena hindlela yo komba vutivi byo lava ku n'wi tsundzuxa hi swa mabindzu kasi a hi ntiyiso. Eka lava loveriweke, swi ya hindlela yo va komba rirhandzu ra vuxisi. 5
2	A swi na mhaka leswaku munhu u tlharihile kumbe a nga tlharihangi, loko swi lava mali swi tirhisa tindlela hinkwato to hlotana na yena swi kala swi ku n'wi gi! Swifamona leswi swi onga munhu hindlela yo n'wi komba rirhandzu ro tlula mpimo. Hakanyingi a swi tsakeli ku tekiwa swifaniso, ku tiva maxaka ya swona na laha swi humaka kona. Eka lava siyiweke hi varhandziwa va vona, swi fika swi va tshembisa tilo na misava, ku ri tindlela to va tekela mali. Swi va onga hi ku va vitana hi mavito yo hambanahambana yo fana na 'baby', xiluva xa mina, ximatsatsa xa mina, sweswosweswo. Maendlelo lawa i yo khorwisa vavanuna na vavasati lava loveriweke leswaku va rhandziwa hi rirhandzu ro tlula leri a va kombiwa rona hi lava va va siyeke. 15
3	Va hlambisiwa milenge va tlhela va pfuleriwa no pfaleriwa mavanti ya mimovha loko va khandziya na loko va chika. Swi ringeta hi tindlela hinkwato ku va hambarisa na mindyangu ya vona leswaku yi nga koti ku va pfula mahlo. Loko vanhu lava weleke entlhan'wini lowu va tsundzuxiwa, va tala ku vula leswaku vo vondzokeriwa hi ku va va kumile vanhu lava va va rhandzaka. Van'wana va hlongola vana va vona emakaya va tlhela va bakanyela maxaka na vanghana ekule leswaku va ta sala va tiphina na varhandziwa va vona lavantshwa handle ko kavanyetiwa. 25
4	Loko maxaka, vana na vanghana va fambela ekule, swifamona swi kuma nkarhi wo kutsurisa vanhu lava mali hinkwayo leyi va nga na yona ebangi. Swi va nghenisa eka mabindzu lama tiviwaka hi swona ntsena. Hi ku va va pfariwile mahlo hi rirhandzu, vanhu lava va pfumela hinkwaswo leswi va byeriwaka ku swi endla. Van'wana va lombisiwa mali yo tala ebangi kutani swi nyamalala na yona, va sala va lwa na swikweleti va ri vox. Loko swi hetile ntirho wa swona, swi cinca tinomboro ta tapingho swi nga ha kumeki, leswi endlaka leswaku vanhu lava va sala va xaniseka na ku va va khomiwa hi vuvabyi bya ntshikelelo wa miehleketo. 30
5	Loko maxaka, vana na vanghana va fambela ekule, swifamona swi kuma nkarhi wo kutsurisa vanhu lava mali hinkwayo leyi va nga na yona ebangi. Swi va nghenisa eka mabindzu lama tiviwaka hi swona ntsena. Hi ku va va pfariwile mahlo hi rirhandzu, vanhu lava va pfumela hinkwaswo leswi va byeriwaka ku swi endla. Van'wana va lombisiwa mali yo tala ebangi kutani swi nyamalala na yona, va sala va lwa na swikweleti va ri vox. Loko swi hetile ntirho wa swona, swi cinca tinomboro ta tapingho swi nga ha kumeki, leswi endlaka leswaku vanhu lava va sala va xaniseka na ku va va khomiwa hi vuvabyi bya ntshikelelo wa miehleketo. 35

- 5 Vaporofeta va mavunwa na vona va tekela vanhu mali hi ku va tshembisa 40
leswaku va ta kuma mali yo tala loko va vekisa laha vona va vekisaka kona.
Va byeriwa hi rifumo leri vaporofeta lava va nga na rona. Mbilu yi nga
xihlangi, yi navela ku fana na vona, kutani munhu a kutsula mali ya yena
hinkwayo a va nyika. Swi nga si ya ekule muporofeta wa nyamalala a nga ha
kumeki, vanhu va sala va khomile tinsiva xinyenyana xi hahile. Van'wana va 45
xaviseriwa nhundzu leyi va nga yi vonangiki kumbe leyi yiviweke, leswi
endlaka leswaku va lahlekeriwa hi mali yo tala kasi van'wana va khomiwa va
ya bolela ekhotsweni.
- 6 Swin'wana swifamona swi tiendla vaxavisi va tindlu, swi nyika vanhu 50
maphepha ya vuxisi lama langutekaka onge i ya tikhampani leti xavisaka
tindlu. Swi byela vanhu leswaku loko vo kota ku hoxa mali eka tiakhawunti ta
swona, swilo swa vona swi ta endlifa hi xihatla. Loko vanhu lava va hoxile
mali leyi, na leswaku swi helerile kwihi munhu a nge swi tivi. Ku xava swilo hi
inthanete handle ko rhanga hi ku endla ndzavisiso na swona swi nga endla
leswaku munhu a lahlekeriwa hi mali ya yena. 55
- 7 Munhu a nga fanelangi ku tshemba munhu loko swi ta eka mali. Tibangi ti
endleriwile ku pfuna vanhu. Vanhu va fanele va titoloveta ku endla vulavisisi
va nga si xava swin'wana na swin'wana leswi va lavaka ku swi xava. A nga
kona munhu wo tshembeka eka timhaka ta timali hikuva mali i rimitsu ra
vudyoho. 60

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.timeslive.com]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.citizen.co.za/news/south-africa/crime]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Ku ya hi xitshuriwa lexi, xana i vamani lava talaka ku wela ekhombyeni ro
tekeriwa mali? Boxa VAMBIRHI ntsena. (2)

1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'Ku dya laha va nga rimangiki kona', u vula leswaku va tiphina hi leswi nga ... hi van'wana.

- A dyiwa
- B tekiwa
- C tirhiwa
- D siyiwa

(1)

1.3 Boxa ndlela YIN'WE leyi tirhisiwaka hi swifamona ku tekela vanhu mali ya vona.

(1)

1.4 Nyika ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xitshuriwa lexi.

(2)

1.5 Ku ya hi xitshuriwa xa A, hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini.

1.5.1 Ku tshembisiwa tilo na misava.

(2)

1.5.2 Ku pfariwa mahlo hi rirhandzu.

(2)

1.6 Hi swihi leswi mfumo wu nga swi endlaka ku sivela mhaka yo va vanhu va tekeriwa mali?

(2)

1.7 Xana u dyondzile yini eka xitshuriwa lexi?

(2)

1.8 Ku ya hi xitshuriwa lexi, hi xihi xivangelo xo va vanhu va dyeriwa timali ta vona?

(2)

1.9 U nga va tsundzuxa yini vanhu lava nga na mali leswaku va nga tekeriwi yona?

(2)

1.10 Xana swi kahle ku va vanhu va tekeriwa mali ya vona hindlela ya vuxisi ke? Seketela nhlamulo ya wena.

(2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

1.11 Hlamusela leswi humelerisiwaka hi xitshuriwa xa B hi ku hetiseka.

(2)

1.12 Leswi humelerisiwaka hi xitshuriwa xa B swi ku tisela yini emiehlekeweni?

(2)

1.13 A wu ta titwa njhani loko a wu ri ekusuhi na leswi humelerisiwaka hi xitshuriwa xa B? Seketela nhlamulo ya wena.

(2)

SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A NA B

1.14 Hi kwihi ku yelana loku nga kona eka leswi humelerisiwaka hi hungu ra xitshuriwa xa A na xa B?

(2)

1.15 Kombisa ku hambana loku nga kona eka leswi humelerisiwaka hi hungu ra xitshuriwa xa A na xa B.

(2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: **30**

XIYENGE XA B: NKOMISO**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya XITSURIWA xa C kutani u tsala nkomo hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **leswi munhu a nga swi endlaka leswaku a hanya vutomi lebyinene**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomo wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomo wa wena.

XITSHURIWA XA C**KU HANYA VUTOMI LEBYINENE**

Ku va munhu a hanya vutomi lebyinene swi vula ku teka swiboho swa kahle swa vutomi bya yena bya siku na siku. Ku tiolola miri siku rin'wana na rin'wana swi nga pfuna ngopfu ku hunguta mafurha lama nga emirini wa munhu. Vanhu va heta nkarhi wo tala va tshamile eswitulwini loko va ri etinhlengeletanweni, etiqinghwени na le mahlweni ka mavonakule. Munhu u fanele ku wisa ku tshama hi ku va a yima timinete ta ntshanu kumbe khume leswaku ngati ya yena yi kota ku famba kahle emirini.

Mpimo wa swakudya leswi vanhu va swi dyaka wu le henbla swinene. Munhu u fanele ku dya swakudya swa ntumbuluko swo hambanahambana swa muhlovo wa xitshopana, wo tshwuka, wo basa, mihandzu na matsavu ya rihlaza tanihileswi swi nga matutu vana va Ntavasi. Ku hanya vutomi lebyinene swi katsa ku dya swakudya leswa ha ku swekiwaka ku tlula ku xava leswi swekiweke khale, leswi taleke hi mafurha na munyu kambe swi ri na swakudya switsongo leswi akaka miri.

Munhu u fanele ku nwa mati yo ringanelo a tlhela a dya swakudya leswi nga na tivhithamini na timinali. A swi olovi ku papalata chukela ro tala leri kumekaka emirini wa munhu hikuva ri kona eka swo nwa, swakudya swa namixo, swa le swikoteleni na le ka tijuzi. Ndlela yo olova yo va munhu a hunguta ku dya chukela ro tala i ku hunguta swakudya na swo nwa leswi nga na mpimo wa le henbla ka rona. Leswi swi ta pfuna ku hunguta ntiko wa miri, nxungeto wo khomiwa hi vuvabyi bya mbilu, ku nyuhela na vuvabyi bya chukela.

Ku dzaha fole a swo hunguta vutomi bya munhu hi ku onha swirho swa le ndzeni ntsena kambe swi tlhela swi n'wi dyuharisa, swi onha nhlonge, swi thyakisa meno na tintiho, swi tsona miri swakudya swi tlhela swi endla leswaku nhlonge yi kwalala no basuluka. Swi lava leswaku munhu a tinyiketela ku kota ku tshika ku dzaha fole hikuva a swi olovi ku ri tshika.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.health24.com/dietnfood]

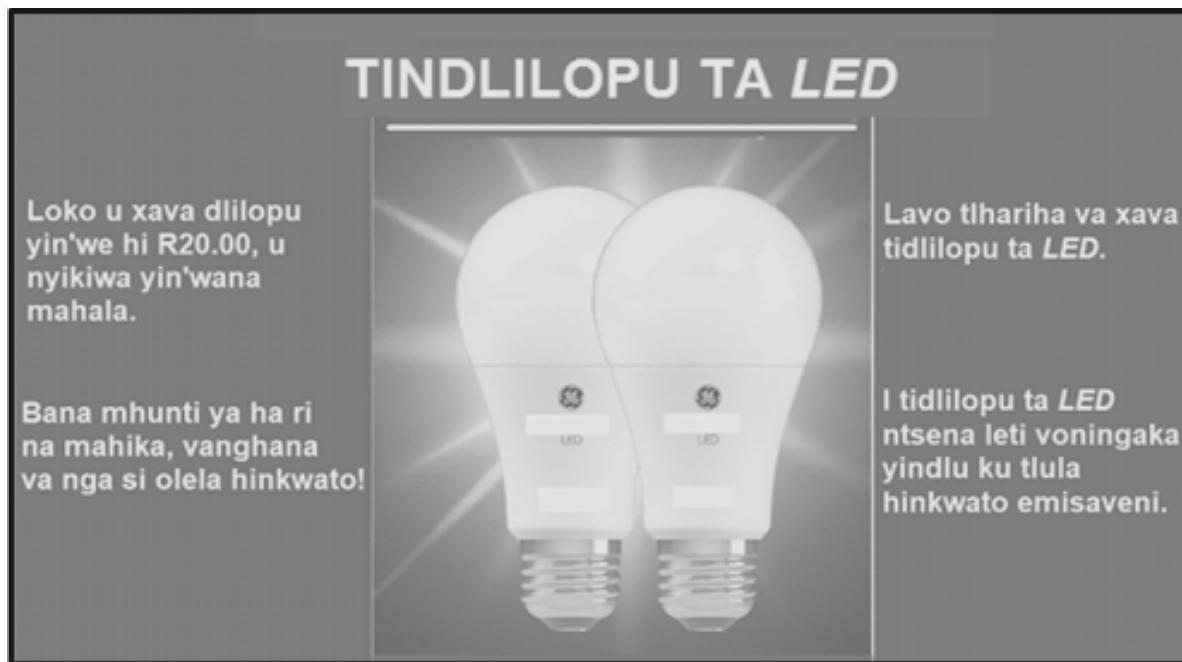
NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3: XINAVETISO

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.radiantenergysavingbulb.com

- 3.1 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Marito ya munavetisi lama nge: 'Loko u xava dlilopu yin'we hi R20,00 u nyikiwa yin'wana mahala' ya ... vaxavi mali hikuva va kota ku xava tidlilopu to tala hi mali yitsongo.

A   rihisela
B   tatisela
C   hlayisela
D   kurisela

3.2 I vamani lava xinavetiso lexi xi kongomisiweke eka vona? (1)

3.3 Loko munavetisi a ku: 'I tidlilopu ta *LED* ntsena leti voningaka yindlu ku tlula hinkwato emisaveni' u kombisa yini? (2)

3.4 Hi xihi xivangelo xo va nhlokomhaka ya xinavetiso lexi yi tsariwile hi maletere lamakulu? (2)

3.5 Marito ya munavetisi lama nge: 'Lavo tlhariha va xava tidlilopu ta *LED*' ntsena ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)

3.6 Xana xivuriso lexi tikisiweke laha hansi a wu ta xi tirhisa loko swi te yini?

'Bana mhunti ya ha ri na mahika, vanghana va nga si olela hinkwato!' (2)

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisia khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.johnzakour.com]

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka khathuni leyi nga laha henhla swi nga eka wona. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va nhundzu ya ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 yi hangalakile swi nga va swi kombisa leswaku xi na ...
- A vukheta.
 B vusopfa.
 C vusindza.
 D vuphunta. (1)
- 4.3 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi khathuni leyi? (2)
- 4.4 Hlamusela leswi hlamulelo ra ximunhuhatwa xa nomboro ya 2 ri humelerisaka swona eka khathuni leyi. (2)
- 4.5 Xana mfungho wa rihlamari lowu nga emakumu ka marito ya ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 wu kombisa yini? (2)
- 4.6 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi kutani u yisa rito leri tikisiweke eka rhavi ra xivuyevuye.
- Ndza ku twa n'wananga kambe ndza ha ta **lavisia** mhaka leyi. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F**SWIGEVENGA I SWINGWINGWI SWA TIKO**

Hi siku leri landzelaka Xaniseka u lo **khoma** ndlela ku ya vona switukulwana swa yena exibedhlele. **Loko a fika momu a wu nga si bava**. A nga lavangi ku karhata munhu hikuva a a tiva wadi leyi Ntshikiwani a a ri eka yona. U fikile ewadini a nghena kutani a kongoma laha a ku tshamile vaongori. Ku heta ku xewetana na vaongori volavo hiloko a hundzela laha switukulwana swa yena na mana wa swona a va ri 5 kona. Endzhaku kaloko va pfuxelanile, hiloko a hoxa swingolongondzwana swa switukulwana swa yena eka bege leyi a nga ta na yona.

'Ntshikiwani n'wananga. Ndza tshemba leswaku u sale kahle na switukulwana swa mina. **Mina na tata wa wena hi fambile ku tika**. **Hi lo pona ri ahlamile**. Tiko a xi etleli magomana. Vanhu va tiko leri i swingwingwi n'wananga! **Loko tata wa wena a a 10 nga lo luka mano yo va hi nghena enoveni a hi ta vulavula swinwana**. Ku kuma va hi yimerile na swigombo na mathari. Swibamu a ndza ha vuli, kambe ko va ku loko n'wini wa vutomi a nga si sayina thikithi ra wena a ku na lexi nga ta humelela. Futhi swona, a ndzi nga swi rivali khomba yanga!

Ndzi landzile wena **ntombi** ya mina na switukulwana. Gotsagotsa hinkwaswo 15 switlakati leswi baka mombo wa wena u nga siyi nchumu. Loko ndzi vuya eku ku hakeleleni ka mali ya ku tshama ka wena l'a xibedhlele, ndzi kuma u hetile hi ta hatla hi khoma ndlela dyambu ri nga si anamisa meno,' ku vula Xaniseka hi ku n'wi nyiketa bege hi voko ra ku dya.

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra *Rendzo ra le mbaleni wa misava*, hi MJ Mongwe]

5.1 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka.

Ndzi landzile wena **ntombi** ya mina na vatukulu. (1)

5.2 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka tlhelo ra mpfumelo.

Loko a fika momu a wu nga si bava. (1)

5.3 Xana xivulavulelo lexi nga laha hansi a wu ta xi tirhisa loko ku humelerile yini?

Hi lo pona ri ahlamile. (2)

5.4 Lulamisa swihoxo swa mapeletelo na mahikahatelo eka xivulwa lexi landzelaka.

Loko tata wa wena a a nga lo luka mano yo va hi nghena enoveni a hi ta vulavula swinwana. (2)

- 5.5 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Hi siku leri landzelaka Xaniseka u lo **khoma** ndlela ku ya vona switukulwana swa yena exibedhlele. (2)

- 5.6 Hi wihi ntirho wa ribumabumeri ra rifuwi leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Mina na tata **wa wena** hi fambile ku tika. (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70